

Kolsrud sm 2396

Til
Byrd's Bente
arbejd
for
forfatteren.

28/4 1921

75c 204620

SYKDOMSNAVNENE SVIK OG VALK.¹

Av I. Reichborn-Kjennerud.

I folkemedisinen er det nærsagt en læresetning at når en sykdom tillegges overnaturlige årsaker som t. eks. onde veseners inngrep, så brukes det også en overnaturlig boteråd mot sykdommen, og denne formentlige årsak setter også sitt preg på sykdomsnavnet. Jeg tror at man også kan snu setningen om og slutte fra behandlingen til årsaken og sykdomsnavnet.

Vi har i bygdemålene en hel del slike sykdomsnavn: grip (daudmanns- o. fl.), hald, styng, slag (dverg-, draug-, troll-, o. fl.), åkast, skot (alv-, finn-, troll-, gand-), og jeg tror vi har bevis for at ikke bare svik, men også valk hører med til disse.

Om *svik* som sykdomsnavn syns de fleste å være enige.

Aasen fremsatte i sin ordbok en formodning om at det var det samme som det likelydende ord med betydningen falskhet, og at det hadde med trolldom og forhekselse å gjøre. Professor Schönberg derimot har i sin avhandling om «Svek» ment at ordet riktigere må settes i forbindelse med det gl.norske *sviga*, å bøie sig og substantivet *svig* som vi enda har i bygdemålene i betydningen bugning, bøid stilling, dessuten om en bøid kvist, sml. sveig.² Dr. Fr. Grøn tiltrær uforbeholdent denne forklaring³, mens professor Axel Johannessen ikke har kunnet slutte sig til den.⁴

Etter Schönbergs mening skulde denne tydning av svik være et uttrykk for ett av rakittens mere iøinefallende symptomer, at benene blir veke, kroppen siger sammen, «gir svigt» så den syke ikke kan sette føttene under sig.⁵ Denne opfatning kan dog

¹ Foredratt i Norsk medisinsk-historisk forening i mai 1920.

² Norsk Magazin f. Lægevidenskab 1892, 1198.

³ Bidrag til den norrøne lægekunsts historie i Tidsskr. f. d. n. lægeforening 1907. Særtrykket s. 48.

⁴ Bidrag til studiet af rakitt i Univ. festskr. for kong Oscar II, 1898.

⁵ Dette at bensubstansen blir vek kommer frem i andre ord for rakitt som ikke har med overtro å gjøre: fotsjuke (Tel., Hall.), beinsjuke (Tel., Hall.) jfr. isl. beinkröm. For rakitt hos svin har vi beinveika og krumpa. Vi har andre ord for rakitt som betegner den som barnesykdom: barnesvik (Høland) barnesykja (Sfj., Set., Li.), barnekrangdom (Jæd.).

ikke forsvares og det bl. a. av den grunn at svik ikke — som visst de fleste tror — bare er en barnesykdom, rakitt, men det er et videre begrep som både gjelder voksne, barn og dyr. Denne forklaring er dessuten umulig av sproglige grunner.

Den ovenfor omtalte skikk å personificere sykdomsårsakene er gammel hos oss, og den bunner i de fleste tilfelle i troen på at de avdødes ånder vil skade menneskene ved å påføre dem sykdommer. Til denne gruppe hører bl. a. alle med draug, dauding og alv sammensatte sykdomsnavn hvorav vi har en hel del. På Island har de den tro at rakitten skyldes alvene, og disse regnes i Skottland som i de fleste germanske land med til folketroens sykdomsvekkere.¹ Det har en viss interesse at også finnene har en sykdomsdæmon som volder rakitt, *Riisi*.²

Den primitive medisin og særlig den demonistiske folke-medisin kaller ofte sykdommene med navn som egentlig betyr den formentlige årsak. Dette er således tilfellet med svik, draug og alv.³ Alt taler for at de også er ment som demoner. Roten i draug og bedrage er den samme, likesom svik kommer av svikja. At svik er nøitrum — likesom spøkelse — har vel mindre å si. I Helgakviða Hundingsbana v. 40 har vi et *svik* som må kunne oversettes med draug eller spøkelse:

Hvart ero þat svik ein	eþa ragnarök
er ek sia þiccomz	— riða menn dauþir osv.

Dette *svik* oversettes riktignok oftest med synkverving, men J. Grimm oppfatter det som demon. Forøvrig brukes i gl.norsk *svikja* i betydningen forgjøre likesom i våre svarte-bøker.⁴

I sin artikkel om svik undret Schönberg sig over at ordet er så sjelden nevnt i våre bygdebeskrivelser, idet han bare har funnet det i Wilses beskrivelse over Eidsberg fra 1792 der «sveeg»

¹ Draugslag, -kyss, -fleck, -klypa, -sleik o. fl. Et sidestykke er dauding-grip, -klyp, daudmannsgrip o. fl., jfr. det skotske dead men's pinches (Black, Folk-Medicine, London 1883, 27), t. Totengriff. Det er også mange sidestykker til våre mange med alv sammensatte sykdomsnavn: ags. ælfadle, ylfa gescot, skotsk elf-shot og tysk Alpschoss, Elfengeschoß.

² Kalevala, sang 45, v. 163 fgg. En gammel blind kone Loviatar føder 9 barn, som er svære plager, og *Riisi* er en av disse. Se herom François Lenormant, Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldäer, Jena 1878, s. 248 fgg.

³ *Alv* er sykdomsnavn i Shl., *draug* i Gbr. og Voss, jfr. tilsv. ord i ags.

⁴ «Svikinn vera af fjölkyngi», Heilagra manna sögur udg. af C. R. Unger, I, 316.

forekommer i forbindelse med et hekseråd,¹ men det fins også i Wilses ordbok fra Spydeberg, 1779: «— — Svigt er al Svaghed især af Tæring, skal foraarsages af Forhexning og som en indbildt Sygdom er slem nok.» Her er ordet som vi ser brukt om annet enn rakitt, dessuten er det participialt, noget som ellers er svært almindelig. Ordet fins nemlig på denne måte i en rekke svartebøker og lægebøker fra slutten av 1700-tallet og senere, særlig fra Vestfold, Østfold, Gudbrandsdalen og Nord-Norge, men også fra Vestlandet.² Det eldste fund er i et manuskript nr. 81 i Universitetsbiblioteket, oprindelig fra Tinn, men også her er det brukt som verbum i betydningen forgjøre: «for det at ingen troll folck skal svige din bu schab».³

Svik i betydningen rakitt brukes så godt som bare på Østlandet, men heller ikke her er det kjent i alle bygder. Noget sikkert bevis på at ordet brukes for rakitt på Vestlandet har jeg ikke kunnet opdrive, derimot har man det her om bleksott og visse neuroser, som neurasteni og St. Veits dans (Ndm., Sfj.).

Valk er som sykdomsnavn kjent i Gudbrandsdalen (Gausdal, Lesje; i en del av Gbr. sies svik), Romsdalen, Østerdalen (Tøset, Storelvedalen), Opdal i S.Trd. og Namdalen, dessuten i svenske grensebygder, således i Dalsland, men her sies svik i de nærmeste norske bygder.

Aasen henfører valk til det likelydende ord som også fins på dansk og svensk i betydningen av fortykkelse, og Schönberg finner heri et uttrykk for de hos rakittiske barn eiendommelige opsvulmninger ved leddene hvor der ofte dannes en fold (jfr. det danske og tyske uttrykk: dobbelte ledde). Dr. Quisling holder sig til samme forklaring som han finner ganske selvfølgelig,⁴ men jeg har gode grunner til ikke å slutte mig til dette.

Både svik og valk tillegges i folketroen ondsinnede veseners inngrep, det er et åkast, ondt kast, et ondt øie eller ovund

¹ Topogr. Journ f. Norge 17., h. 23.

² Svartebok nr. 4924 i de Heibergske saml. i Amble: «at fordrive svig og trolddom som er kommet paa gaard eller creature». Se Bang, Hexeformularer s. 80: kreaturer som er «svigte», 81: «svigte på ko og folk», 205: «svigte barn», alle fra Østfold, 93: «finsk troll og trolddom og svig», 106: «jeg vil juret under koa svige», begge fra Gbr., 183: «svig at drive fra et barn», Hurum og Vesterålen. I «Budstikken» 1817—18, 550 har vi fra Asker «svigt» oversatt med hekseri.

³ Fra omkr. 1580, avtrykt i Bangs Hexef. s. 300.

⁴ Overtroiske kure og folkemedicin i Norge, Krania 1918, 11.

(avind) som er sykdommens årsak, og behandlingen er støyping, smøyging, signing eller lesing (åtgjerdning). Jeg mener at begge navnene også er et uttrykk for sykdommens onde rot. Valk har derfor, mener jeg, ikke noget med disse anatomiske fortykkelser å gjøre, men henger sammen med det gl.norske *valka* i betydningen forurolige, plage. I «Strengleikar eða Ljóðabók» har vi et sted hvor både svikja og valka forekommer sammen og støtter denne forklaring.¹

Et mere avgjørende bevis vil man finne i sykdomsnavnet *alfavölkun* som forekommer i den islandske lægebok fra året 1389 som Kålund utgav i 1907.² Dette navn som etterfølges av en latinsk besvergelsesformular, må bety en av alvene påført plage, og den drives bort ved lesning. Når vi nå vet at man på Island anser rakitten for en av alvene voldt sykdom, kan ingen være i tvil om hvilken «alveplage» det her gjelder.

Dette *alfavölkun* er særlig interessant ikke bare av hensyn til sitt siste ledd, men også på grunn av det første. Skjønt vi vet at de gamle nordmenn fryktet alvene som sykdomsårsak og blotet til dem for å undgå sykdom har vi ikke ellers opbevart noget sykdomsnavn som er sammensatt med *alv*, mens vi har mange av dem fra senere tider.³

Bevisrekken vil bli ufullstendig dersom den ikke kan avsluttes med vidnesbyrd fra den senere tid. Nå treffer det sig så at vi enda har spor etter et *verbum valka* i samme betydning som det jeg ovenfor har nevnt frå gl.norsk nemlig i Sunnhordland. Der sier de om rakittiske barn at de er *trollvalka*, d. v. s. forgjorte.⁴

¹ Udg. af R. Keyser og C. R. Unger, *Krania* 1860, 37.

² Etter *Codex Arnamagnæanus* 434 a, 12mo, trykt i Det kgl. danske Vid.sk. selsk. Skr., Hist. og filos. Afd., IV R. 6 bd.

³ Om *alveblot* se *Kormaks saga*, Hafniae 1832, 216; *Heimskringla* udg. av C. R. Unger 308. «Tröll ok álfar ok töfranornir» i *Fornaldar sögur Norðurlanda*, Kbhvn. 1829—30, I, 97.

⁴ Det kan ikke være tvil om at det er rakitt det gjelder. «Somme badn so ikkje nett va bytinga helder, meinte dei va trollvalka og tøvra, dautøvra. Då måtte dei ta steinane, som dei sa,» Anton Espelands ms. i *Norsk Folke-minnesamling*. Å «ta steinane» brukes i flere bygder som rakittbehandling.

At folketroen gjør skilnad på svik og det å være byting, kommer oftere frem bl. a. i den karakteristiske diskusjon i Asbjørnsens *En Signekjerring*. Som Schönberg gjør opmerksom på, er dette lett å forklare, da disse sykdomsformer ikke alltid lar sig så skarpt adskille. En byting svarer nærmest til *hydrocephalus chronicus*, og et barn med denne sykdom får ofte rakitt. På den annen side vil et rakittisk barn, avmagret som det gjerne er, titt få det

Fra Gausdal omtaler Storaker et annet ord *valketunge* med en forklaring som utdyper vår forståelse av dette spørsmål: «Moderen bør ikke la sitt barn patte så lenge som den tredje langfredag etter dets fødsel; ti da får det valketunge. En sådan er nemlig farlig med hensyn til avind, idet et sådant barn vil få det med sig når det vokser op, at det kan føre ulykke over andres kveg ved å se det.»¹

Vi skal her merke oss at det citerte sted er fra Gausdal hvor vi også har valk i betydningen rakitt. Meningen er utvilsomt at et slikt barn får en farlig tunge og et ondt øie så det som voksen kan sette sykdom på folk og fe. Dette blir enda tydeligere når vi sammenholder dette med en parallell uttalelse fra Nord-Norge som har en påfallende likhet med den fra Gausdal: «Troen på det onde øie forekom her under en annen form, den såkalte skjertunge. Når et barn diet i tre fastetider fikk det den skadelige egenskap at alt som det talte om og så på forminskedes.» Dette skjertunge må komme av skjjerda i betydningen forminske.²

Det at den langvarige diegivning er satt i årsaksforhold til rakitten er også interessant i medisinsk henseende. Det har nemlig vist sig at rakitt ofte forekommer som en følge herav, da barnet på denne måte hindres i å få en mere hensiktsmessig næring enn den tynne morsmelk kan gi, når det første året er gått.³

Vi har også i våre bygdemål nogen andre navn på rakitt med overtroisk bakgrunn: *grand* (granning) i Sørtrøndelag, Romsdal og Nordmøre, men somme andre steder har det en helt annen betydning. *Ris* (riskleinheit) i Nordtrøndelag og Søndre Helgeland, jfr. det ovenfor omtalte finske *riisi*. *Tussekleinheit* i Frosta og *jordsau* (-sog) i Solør o. fl.

gammelmanssfjes og det forholdsvis store hode som er eiendommelig for hydrocephalus. Det gudbrandsdalske «valkehugu» viser også at folkemedisinen har vært opmerksom på den rakittiske hodeform.

I Sunnhordland brukes forøvrig trollvalka også om voksne som de mener er blitt syke fordi de er forgjort av overnaturlige vesener «trollvalka og skamfara tå troll og utbora».

¹ Ms. 580 fol. i Universitetsbiblioteket.

² O. Nicolaisens, Fra Nordlands Fortid, Krania 1889, I, 9.

³ Likevel hører en diegivning som strekker sig ut over det andre året, ikke til sjeldenhetene. Jfr. Huus, Om Kvinden, Bergen 1872, 99. I Bygland, Setesdalen så jeg i 1909 en 11-årig gutt die sin mor, og Helland omtaler i Norges Land og Folk, Nedenes amt, I, 578 et eksempel fra samme dalføre på en 12-årig dieperiode.

